

- 3a ponència:

Patrimoni etnològic i acció social: un diàleg entre recerca, coneixement del medi i hipotèria social.

Ponent: Jacint Torrents (professor de la Universitat de Vic, al Grup de Recerca del Món Rural).

- 4a ponència:

Situació actual del Museu Nacional d'Etnologia de Catalunya.

Ponent: Eulàlia Janer (cap d'àrea de Difusió i Explotació de la Direcció General de Patrimoni Cultural).

- Taula rodona:

Cohabitació entre acció social i cultural al si dels museus: vies d'actuació complementàries.

Participants: Ferran Bello (director general del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana).

Enric Botí (cap del Departament d'Afers Socials per Afiliats de la Delegació Territorial de l'ONCE a Catalunya). Carles Vicente (cap de l'Oficina de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona). Salvador Palomar (director de Carrutxa, Centre de Documentació del Patrimoni i la Memòria). Jordi Vilalta (moderador).

- Cloenda:

Xavier Ros (director del Museu del Traginer d'Igualada).

Jordi Mercader (vicepresident del Consell Comarcal de l'Anoia).

Carles Tarrida (regidor de cultura de l'Ajuntament d'Igualada).

Que es faci un acte d'aquestes característiques significa un punt d'inflexió en la dinàmica cultural i social de l'etnologia a Catalunya, atès el compromís assumit per part d'entitats i institucions públiques i privades, personal de museus i educadors socials, els quals, amb la interlocució del Museu del Traginer (amfitrió i exemple viu d'integració de públic i treballadors discapacitats al si dels museus) formen part d'un procés irreversible en la societat catalana, que porta amb passos fermes vers la consolidació de la dimensió social de la cultura.

Antropologia urbana: selecció bibliogràfica per l'estudi de la ciutat

José Ignacio Homobo Martínez

(Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibersitatea - UPV - EHU)

L'emergència de l'antropologia urbana suposa la transició de l'antropologia des de l'estudi de les cultures tradicionals o primitives fins al de les societats modernes, complexes i urbanes. La ciutat, percebuda tradicionalment com aliena a l'alteritat fundant de la disciplina, ara serà considerada com a medi heterogeni que inclou els *altres* i també el *nosaltres*.

L'antropologia urbana, malgrat la seva joventut, té un considerable patrimoni bibliogràfic i investigador. La nostra intenció aquí és oferir una petita selecció bibliogràfica d'aquest quefer, sense pretensions de precisió. L'elaboració d'aquest repertori respon a una perspectiva interdisciplinària, amb inclusió de publicacions d'altres ciències socials –sociologia i geografia– properes a una anàlisi del fenomen urbà en termes culturals.

La nord-americana Escola de Xicago (1918-1945) –amb els seus seguidors– esdevé la font més significativa de la sociologia i antropologia modernes en la seva adjectivació d'urbanes. Sota la rúbrica d'ecologia urbana, va introduir temàtiques i plantejaments metodològics nous i va produir –sobretot– una sèrie de monografies etnogràfiques. Inclouem aquí les reedicions d'algunes d'aquestes obres (Anderson, 1993 [1923]; Park, 1999; Thomas i Znaniecki, 1988 i 2004 [1918-20]; Wirth, 1988 i 2005 [1938]; Whyte, 1996 [1943]; velles mirades europees (Halbwachs, 2004 [1932]) i/o nous estudis sobre aquesta tradició analítica (Chapoulie, 2001; Grafmeyer i Joseph,

1990 [1979]; Rauty, 1995; Wieworka i Guth, 2004).

Una altra de les tradicions fundadores és britànica, articulada a l'entorn dels estudis sobre urbanització a l'Àfrica, a l'Escola de Manchester, a l'Institut Rhodes-Livingsstone de Lusaka (Zàmbia) i a les temàtiques del canvi, de la descolonització, de la destribalització i l'adaptació als estils de vida urbans Little, 1970 [1965]; Mitchell, 1980 i 1996 [1956]). Alguns antropòlegs britànics han contribuït notablement a la consolidació de l'antropologia urbana, els uns recuperant els estudis de Manchester (Rogers i Vertovec, 1995) i els altres, al marge d'aquesta tradició (Cohen, 1993).

Però serà definitivament als EUA on –al començament dels setanta– s'institucionalitzi una nova orientació que s'autodefineix per primera vegada com a antropologia urbana. En la seva fase inicial es tracta d'antropologia "a la ciutat", la qual és el teló de fons de temàtiques i metodologies tradicionals, per esdevenir progressivament "antropologia de la ciutat", que situa l'urbs al centre de l'escena. La major part dels textos canònics i generalistes d'antropologia urbana són nord-americans (Eames i Goode, 1974; Fox, 1977; Gmelch i Zenner, 1988; Leeds, 1984; Lofland, 1998; Low, 1996; Press i Smith, 1983; Southall, 1973). D'aquí sorgeixen les reflexions principals sobre els camperols a la ciutat (Mangin, 1970; Kemper, 1976). Zukin argumenta que les cultures estan en negociació contínua als espais

públics de la ciutat i de la modernitat (1995). Wacquant examina l'estigma i la marginalitat al gueto nord-americà i a la *banlieu* francesa (2001). També alguns autors nord-americans han contribuït a l'estudi de les ciutats de l'Europa mediterrània (Kenny i Ketzner, 1983) i hispanoamericanes (Low, 2005).

L'etnologia urbana francesa fa la seva transició cap a l'antropologia urbana a partir de l'estudi de la immigració i de les cultures urbanes autòctones (Monod (2002 [1968]), i d'una certa tradició africanista (Balandier, 1985), per generalitzar-se a tot tipus de temàtiques, amb aportacions conceptuals significatives a l'estudi dels *no-llocs* o de la sociabilitat (Agier, 1996, 1999; Augé, 1993 [1992], 1998; Bozon, 1984; Clavel, 1992 i 2002; Grafmeyer, 1994; Gutwirth, 1982, 1991 i Pétonnet, 1987; Joseph, 1984 i 1988; Maffesoli, 1990; Raulin, 2001). Els recents estudis francesos sobre problemàtiques urbanes posen un èmfasi especial sobre barris i suburbis (Agier, 1999; Authier *et al.*, 2007; Avenel, 2004; Dubet i Lapeyronnie, 1992; Haztfeld, 2004); els espais públics i els centres comercials (Brody, 2005; Jolé, 2002, Péron, 2004; Poupard, 2005; Roulleau-Berger, 2004) o les cultures territorials i llocs (Bruston, 2005). Gairebé tots centrats en la seva societat, encara que sense perdre de vista l'àmbit europeu (Barou, Battagay i Gergely, 2004) ni plantejaments holístics (Mongin, 2006 [2005]).

Els plantejaments seminals de l'antropologia urbana a Itàlia són d'inspiració gramsciana, sobre cultures subalternes, per construir després la seva via (Signorelli, 1999 [1996]); amb obertures cap a la sociologia urbana, que aquí està al capdavant dels plantejaments més avantguardistes (Amendola, 2000 [1998]). Però també des d'altres països europeus, com Suècia, sorgeixen plantejaments nous i globals de la subdisciplina emergent (Hannerz, 1986 [1980]; 1998 [1996]).

A l'Amèrica Llatina destaquen les antropologies urbanes de Mèxic (Feixa, 1993; García Canclini, 2005) i de Brasil. En el primer

destaca la figura estel·lar de García Canclini (1997, a i b), les aportacions més notòries de la qual tracten sobre la producció i el consum cultural i l'impacte de la globalització en els àmbits locals. En interacció fecunda amb la sociologia i la geografia urbanes, els especialistes mexicans estudien els estils de vida (Lindón, 1999), els veïnats (Safa, 1998), llocs, festes, imaginaris i territorialitats en la metròpolis (compilacions de García Canclini, 1998 i 2005; Lindón, Aguilar i Hiernaux, 2006; Ramírez Kuri i Aguilar, 2004). Al Brasil, un dels països més urbanitzats del subcontinent, l'antropologia urbana s'afirma com una especialització hegemònica i emfasita l'estudi de rituals com la samba, el candomblé, el carnaval o el futbol (Agier, 2000; Da Matta, 1985 i 2002 [1997]; Magnani i Lucca, 2000 [1996]; Oliven, 1995; Velho, 1999 i 2003). La resta de l'antropologia urbana llatinoamericana –bàsicament argentina– gira a l'entorn de l'estudi dels barris (Lacarrieu, 1993; Gravano, 2003, Carman, 2006), els imaginaris urbans (Silva, 1992), la pobresa (Oszlack, 1991), els moviments juvenils (Feixa, Molina i Alsinet, 2002) i les *logociutats* mundials (Álvarez i Lacarrieu, 2007).

La implantació de l'antropologia urbana és recent a Portugal, a partir d'estudis monogràfics de comunitats urbanes, de sociabilitats veïnals i identitats locals, concebudes a partir del concepte de *sociedade de bairro* (Cordeiro, 1997, 1999; Menezes, 2004). Tot això en diàleg enriquidor amb la sociologia (Costa, 1999, 2002; Cordeiro i Costa, 2003; Cordeiro, Baptista i da Costa, 2003; Pinheiro, Baptista i Vaz, 2001), i amb els seus homòlegs espanyols (Pujadas, 2001; Pujadas i Baptista, 2000) i brasilera (Velho, 1999, 2003).

Un epígraf a part mereix Manuel Castells, sociòleg espanyol, de formació francesa i incardinació acadèmica californiana, la influència del qual supera els àmbits nacionals i disciplinaris. Resulta capital la seva visió de la cultura de les ciutats en l'era de la informació, de la dialèctica entre els espais dels fluxos i dels llocs i les

identitats (Castells, 1997-1999 [1996-1998]; Susser, 2001). Saskia Sassen, una altra sociòloga –nascuda a Holanda, socialitzada a l'Argentina, professora a Xicago–, sosté que la ciutat és la intersecció entre allò global i allò local i que les metròpolis mundials s'assemblen més entre elles que als seus contextos regionals respectius (1999 [1991], 2003 [1998], 2007). També en el món francòfon el sociòleg belga Jean Rémy, juntament amb la seva deixeble Lilianne Voyé, és un referent universal de l'estudi de la ciutat (1976 [1974], 2006 [1992]).

A l'Estat Espanyol –amb les seves diverses nacionalitats i regions– l'antropologia urbana, sorgida a mitjan anys vuitanta, és una de les especialitats més fecundes i la de més pes específic en la comprensió de les nostres societats locals. Les investigacions adscrites a aquesta rúbrica no se supediten a un paradigma determinat i hi estan representades diverses metodologies, incloses les connexions amb les sociologies urbana i cultural. Un inventari superficial ens ajudarà a dissenyar el mapa temàtic de l'antropologia urbana espanyola, l'únic possible en absència d'altres afinitats.

Antropòlegs anglosaxons, igual que en altres àrees, van jugar un paper capdavanter en l'antropologia urbana de l'Espanya mediterrània, a ciutats com Sevilla, Granada, València o Barcelona: (Corbin i Corbin, 1987; Kenny i Knipmeyer, 1991 [1983]; Mc Donogh, 1986; Press, 1980; Slater, 1990; Thuren, 1988). Malgrat la seva joventut, no hi falten reflexions sobre l'estat de la qüestió, ni contribucions a l'estudi de la metodologia, les tradicions teòriques i les tècniques de l'antropologia urbana (Augé i F. Martorell, 1998; Càtedra, 1991; Cruces, 2006; Cruces i Díaz de Rada, 1999; Cucó, 2004; Delgado, 1999 i 2007; Fernández Martorell, 1996 i 1997; Homobono, 2000 a, 2003 b, 2004; Mairal, 1998 i 2000; Martínez López, 2005; Pujadas, 1991 i 1996; Urrutia, 1999; Del Valle, 2000).

Una línia d'investigació preferent, en un país en plena eclosió d'identitats nacionals, regionals i/o

locals, ha estat la de festes, rituals i símbols urbans (Delgado, 2000), començant per les més emblemàtiques: falles –i d'altres– de València (Ariño, 1990 i 2000, 1992; Hernández i Martí, 1996 i 2002; Costa, 2003); Setmana Santa de Sevilla (Moreno, 1982 i 2000; Rodríguez Mateos, 1997; Escalera, 1996); el cicle festiu de Saragossa (Fribourg, 1980); un romiatge urbà madrileny (Cruces, 2006); festes i efusions diverses a Barcelona (Prim *et al.*, 2003); festes basques a Barcelona (Medina, 2004). També sobre els símbols santorals d'Àvila (Càtedra, 1997) o la seva comparança amb els de la portuguesa Évora (Càtedra, 2001).

Tampoc no hi falten publicacions sobre les xarxes de sociabilitat i l'associacionisme, a partir d'una primera compilació sobre la Península ibèrica (Cucó i Pujadas, 1990); associacions voluntàries i societat civil (Cucó, 2004); associacions festives (Ariño, 1990 i 2000); associacionisme a Leganés [Madrid] (Cruces i Díaz de Rada, 1996); els espais i agregats a l'entorn de bars i pubs (Homobono, 2000 b); l'amistat, el veïnatge, i el *poteo* (Lamela, 1998). L'estudi antropològic de la joventut, de les seves cultures, agrupacions i moviments és liderat a Espanya per l'antropòleg català Carles Feixa (1993, 1997, 1998 i 2000).

L'estudi dels moviments migratoris, correlat del procés de globalització, gaudeix d'entitat pròpia. Però també des de l'antropologia urbana interessen les migracions transnacionals (Aramburu, 2002; Delgado, 1997); o intraestatals, com els bascos a Barcelona i la seva construcció territorial d'identitat (Medina, 1996, 1998, 2000, 2002, 2003 i 2004).

D'acord amb alguns temes clàssics de l'antropologia social, s'han estudiat les minories ètniques (gitanos) en contextos urbans: a Granada (Ardèvol, 1987) o a Madrid i Barcelona (San Román, 1981). I també la pobresa urbana (Monreal, 1996) i l'estigma de barris de Rentería [Guipúscoa] (Ramírez Goicoechea, 1992 i 2000) o de Sevilla (Ruiz Ballesteros, 2001).

Un altre àmbit temàtic, focalitzat en l'anàlisi de les transformacions dels rols femenins, és el de l'anomenada antropologia del gènere o feminista, aquí en la seva relació amb l'espai urbà (López Jiménez, 2001; Del Valle, 1991 i 1997).

La tradició antropològica dels estudis monogràfics locals continua viva en la de ciutats i/o els seus barris: la Ciutat Vella de Barcelona (Aramburu, 2002); el nucli històric de Sevilla (Cantero *et al.*, 2000); Leganés (Cruces i Díaz de Rada, 1996); les ciutats gallegues (Fernández de Rota, 1992); Granada (González Alcantud, 2000); marge esquerre i zona minera del Bilbao metropolità (Homobono, 2003 a); Lugo (Lamela, 1988); Saragossa (López Jiménez, 2001); Barbastro (Mairal, 1995); nucli antic de Barcelona (Monnet, 2002); els barris de Tarragona (Pujadas i Bardají, 1991); Jerez i els barris de Sevilla (Ruiz Ballesteros, 2000 i 2001); Bilbao (Leonardo, 1989); Donostia-Sant Sebastià i Bilbao (Del Valle, 1991 i 1997); Bilbao metropolità (Vives, 2004). Un àmbit d'estudi fecund inscrit en l'anterior és el dels llocs, espais públics, locals semipúblics i centres comercials (Cantero *et al.*, 2000; Delgado, 1998, 1999 i 2007; Homobono, 2000 b; Lisón Arcal, 1993; López Jiménez, 2001; Monnet, 2002; Provansal, 2000).

Altres autors es dediquen a analitzar els nexes entre la societat civil, el poder i l'àmbit polític local; tant a Leganés (Cruces i Díaz de Rada, 1996), com amb la generalització d'un estudi monogràfic de Jerez (Ruiz Ballesteros, 2000). Conflictes urbans, com les manifestacions, litúrgies militants i moviments veïnals a l'àrea metropolitana de Bilbao (Urrutia, 1985), a Barcelona (Delgado *et al.*, 2003) o a Ciutat de Mèxic (Cruces, 2006); més les okupacions d'habitatges i centres socials a Espanya i a Europa (Martínez López, 2002).

Singles estudis sobre l'estructura i la rehabilitació urbana –pròpiament de la ciutat– parteixen d'altres disciplines, però se situen molt propers a la mirada antropològica, i ambdós tracten sobre el Bilbao metropolità (Leonardo, 1989; Vivas, 2004).

En darrer lloc, les compilacions representen una mirada antropològica d'espectre ampli sobre l'àmbit urbà (Cucó i Pujadas, 1990; Fernández-Martorell, 1988; Homobono, 2000 a, 2003 b; Lisón Arcal, 1993; Mairal, 2001; Ortiz, 2004; Provansal, 2000).

I. General i tradicions nacionals diverses

AGIER, Michel (1996): "Les savoirs urbains de l'anthropologie". En: *Enquête*, núm.4, pp. 35-58.

- (1999): *L'invention de la ville. Banlieues, townships, invasions et favelas*. Amsterdam : Édition des Archives Contemporaines.

- (2000): *Anthropologie du carnaval. La ville, la fête et l'Afrique à Bahia*. Marsella : Éditions Parenthèses.

ÁLVAREZ, Marcelo y LACARRIEU, Mónica (comps.) (2007): *Logociudades*. Buenos Aires: La Crujía.

AMENDOLA, Giandomenico (2000 [1998]): *La ciudad postmoderna. Magia y miedo de la metrópolis contemporánea*. Madrid: Celeste Ediciones.

ANDERSON, Nels (1993 [1923]): *Le Hobo. Sociologie du sans-abri*. París : Éditions Nathan.

AUGÉ, Marc (1993 (1992): *Los "no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona: Gedisa,

- (1998): "Llocs i no-llocs de la ciutat". En: M. Augé y M. Fernández - Martorell: *La ciutat: visions antropològiques*. Dossier del núm. 12 (1998) de la Revista d'Etnologia de Catalunya, pp. 8-15.

AUTHIER, Jean-Yves, BACQUÉ, Marie-Hélène y GUÉRIN-PACE, France (dirs.) (2007): *Le quartier. Enjeux scientifiques, actions politiques et pratiques sociales*. París: La Découverte.

AVENEL, Cyprien (2004): *Sociologie des "quartiers sensibles"*. París: Armand Colin.

BALANDIER, Georges (1985): *Sociologie des Brazzavilles noires*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

BAROU, Jacques ; BATTEGAY, Alain y GERGELY, Andràs A. (dirs.) (2004): *La ville, ses cul-*

tures, ses frontières. Demarches d'anthropologues dans les villes d'Europe. París: L'Harmattan.

BOZON, Michel (1984): *Vie quotidienne et rapports sociaux dans une petite ville de province. La mise en scène des différences*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.

BRODY, Jeanne (dir.) (2005): *La rue*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

BRUSTON, André (dir.) (2005): *Des cultures et des villes, mémoires au futur*. La Tour d'Aigues (Francia): Éditions de l'Aube.

CARMAN, María. *Las trampas de la cultura. Los "intrusos" y los nuevos usos del barrio de Gardel*. Buenos Aires, Paidós, 2006.

CASTELLS, Manuel (1997-1999 [1996-1998]): *La era de la información: economía, sociedad y cultura, I: La sociedad red; II: El poder de la identidad; III: Fin de milenio*. Madrid: Alianza.

CHAPOULIE, Jean-Michel (2001): *La tradition sociologique de Chicago 1892-1961*. París: Seuil.

CLAVEL, Maïté (1992): "L'ethnologie urbaine en France: des sociétés exotiques à l'espace urbain contemporain". En: *L'Homme et la Société*, núm. 104, pp. 97-109.

- *Sociologie de l'urbain* (2002). París: Anthropos.

COHEN, Anthony P. (1993): "The Future of the Self. Anthropology and the City". En: A. Cohen y K. Fukui (comps.): *Humanising the City? Social Contexts of Urban Life at the Turn of the Millennium*. Edimburgo: Edinburgh University Press, pp. 201-221.

CORDEIRO, Graça Índias (1997): *Um lugar na Cidade. Quotidiano, Memória e Representação no Bairro da Bica*. Lisboa: Dom Quixote.

- "Mémoire et identité d'un quartier emblématique de Lisbonne" (1999). En: *Ethno-*

- logie française (Paris), XXIX, 2, pp. 213-224.
- y DA COSTA, A. F. (2003): "Lugar, identidad y sociedades de barrio en Lisboa". En: J. I. Homobono y J. A. Rubio-Ardanaz (eds. lits.): *Las culturas de la ciudad*, op. cit., pp.
- y BAPTISTA, Luís Vicente y DA COSTA, António Firmino (eds.) (2003): *Etnografías Urbanas*. Oeiras (Portugal): Celta Editora.
- COSTA, António Firmino da (1999): *Sociedade de Bairro. Dinâmicas sociais da identidade cultural*. Oeiras (Portugal): Celta Editora.
- "Identidades culturais urbanas em época de globalização" (2002). En: RBCS, vol. 17, núm. 48, pp. 15-30.
- DA MATTA, Roberto (1985): *A casa e a rua. Espaço, cidadania, mulher e morte no Brasil*. Sao Paulo: Brasiliense.
- (2002 [1997]): *Carnavales, malandros y héroes. Hacia una sociología del dilema brasileño*. México, D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- DUBET, François y LAPEYRONNIE, Didier (1992): *Les quartiers d'exil*. Paris: Éditions du Seuil.
- EAMES, Edwin y GOODE, Judit Granich (1974): *The Anthropology of the City. An Introduction to Urban Anthropology*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall.
- FEIXA, Carles (1993): *La Ciudad en la Antropología Mexicana*. Lleida: Universitat de Lleida.
- y MOLINA, Fidel; ALSINET, Carles (eds.) (2002): *Movimientos juveniles en América Latina. Pachuchos, malandros, punketas*. Barcelona: Editorial Ariel.
- FOX, Richard (1977): *Urban Anthropology. Cities in Their Cultural Cities*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- GARCÍA CANCLINI, Néstor (1997 a): "Cultures urbaines de la fin du siècle: la perspective anthropologique". En: *Revue Internationale des Sciences Sociales*, núm. 153, pp. 381-392.
- (1997 b): *Imaginario urbanos*. Buenos Aires: Editorial Universitaria de Buenos Aires (EUDEBA)
- (2005): "La antropología en México y la cuestión urbana". En: N. García Canclini (coord.): *La antropología urbana en México*. México, D. F.: CONACULTA - UAM - FCE, pp. 11-29.
- (coord.) (1998): *Cultura y comunicación en la ciudad de México*. México, D. F.: UAM - Iztapalapa / Grijalbo, 2 vols.
- GMELCH, George y ZENNER, Walter P. (eds.) (1988): *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*. Prospect Heights: Waveland Press.
- GRAFMEYER, Yves (1994): *Sociologie urbaine*. Paris: Éditions Nathan.
- i JOSEPH, Isaac (1990 [1979]): *L'École de Chicago. Naissance de l'écologie urbaine*. Paris: Aubier.
- GRAVANO, Ariel (2003): *Antropología de lo barrial. Estudios sobre producción simbólica de la vida urbana*. Espacio Editorial: Buenos Aires.
- GUTWIRTH, Jacques (1982): "Jalons pour l'anthropologie urbaine". En: *L'Homme*, núm. 22,4, pp. 5-23.
- (1991): "Anthropologie urbaine religieuse: une introduction". En: *Archives des Sciences sociales des Religions*, núm. 73, pp. 5-15.
- i PÉTONNET, Colette (1987): *Chemins de la ville. Enquêtes ethnologiques*. Paris: CTHS.
- HALBWACHS, Maurice (2004 [1932]): "Chicago, experiencia étnica". En: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (Reis)* (Madrid: CIS), núm. 108, pp. 215-253.
- HANNERZ, Ulf (1980 [1980]): *Exploración de la ciudad. Hacia una antropología urbana*. México. F.C.E.
- (1998 [1996]): *Conexiones transnacionales. Cultura, gente, lugares*. Madrid: Ediciones Cátedra - Universitat de València.
- HATZFELD, Marc (2004): *Petit traité de la banlieue*. Paris: Dunod.
- JOLÉ, Michèle (dir.) (2002): *Espaces publics et cultures urbaines. Actes du Séminaire du CIFP de Paris 2000-2001-2002*. Paris: CERTU.
- JOSEPH, Isaac (1984): "Urbanité et ethnicité". En: *Terrain. Carnets du Patrimoine Ethnologique*, núm. 3, pp. 20-31.
- (1998): *La ville sans qualités. La Tour d'Aigües* (Francia): Éditions de l'Aube.
- KEMPER, Robert V. (1976): *Campesinos en la ciudad*. México, D. F.: Sepsetentas.
- KENNY, K. y KERTZER, D. I. (1983): *Urban Life in Mediterranean Europe: Anthropological Perspectives*. Urbana: University of Illinois.
- LACARRIEU, Mónica (1993): *Luchas por la apropiación del espacio urbano y políticas de vivienda en el barrio de La Boca: el caso de los conventillos*. Tesis de Doctorado. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Buenos Aires.
- LEEDS, Anthony (1984): *Cities, Classes, and The Social Order*. Ithaca: Cornell University.
- LINDÓN VILLORIA, Alicia (1999): *De la trama de la cotidianeidad a los modos de vida urbanos. El Valle de Chalco*. México, D. F.: El Colegio de México y El Colegio Mexiquense.
- y AGUILAR, Miguel Ángel, HIERNAX, Daniel (coords.) (2006): *Lugares e imaginarios en la metrópolis*. Rubí (Barcelona): México, D. F.: Anthropos Editorial y UAM Iztapalapa.
- LITTLE, Kenneth (1979 [1965]): *La migración urbana en África occidental*. Barcelona: Labor.
- LOFLAND, Lyn H. (1998): *The Public Realm. Exploring the City's. Quintessential Social Territory*. Nova York: Aldine de Gruyter.
- LOW, Sheta M. (1996): "The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City". En: *Annual Review of Anthropology*, núm. 25, pp. 383-409.
- (2005): "Transformaciones del espacio público en la ciudad latinoamericana". En: *bifurcaciones* [online], núm. 5. URL: www.bifurcaciones.cl/005/Low.htm
- MAFFESOLI, Michel (1990): *El tiempo de las tribus*. Barcelona: Icaria.
- MAGNANI, José Guilherme C. y LUCCA TORRES, Lillian de (orgs.) (1996 y 2000): *Na Metrópole: Textos de Antropologia Urbana*. Sao Paulo: Universidade de Sao Paulo.
- MANGIN, William (comp.) (1970): *Peasants in cities. Readings in the Anthropology of Urbanization*. Boston: Houghton Mifflin.
- MENEZES, Marlucci (2004): *Mouraria, retalhos de um imaginário. Significados urbanos de um bairro de Lisboa*. Oeiras (Portugal): Celta Editora.
- MITCHELL, James Clyde (1996): "The kalela dance (1956) / La danse du Kalela. Aspects des relations sociales chez les citadins africains en Rhodésie du Nord". En: "La ville des sciences sociales", núm. 4 [monográfico] de *Enquête* (Paris: Éditions Parenthèses), pp. 211-243.
- (1980): "Orientaciones de los estudios urbanos en África". En: M. Banton (comp.): *Antropología social de las sociedades complejas*. Madrid: Alianza Editorial, pp. 53-81.
- MONGIN, Olivier (2006 [2005]): *La condición urbana. La ciudad a la hora de la mundialización*. Buenos Aires: Editorial Paidós.
- MONOD, Jean (2002 [1968]): *Los Barjotes. Etnología de bandas juveniles*. Barcelona: Editorial Ariel.
- OLIVEN, Ruben George (1995): *A antropologia de grupos urbanos*. Petrópolis (Brasil): Editora Vozes.

- PÉRON, René (2004): *Les boîtes. Les grandes surfaces dans la ville*. Nantes: Librairie L'Atalante.
- OSZLACK, Oscar (1991): *Merecer la Ciudad. Los pobres y el derecho al espacio urbano*. Buenos Aires: Humanitas / Estudios Cedes.
- PARK, Robert Ezra (1999): *La ciudad y otros ensayos de ecología urbana*. Barcelona: Serbal.
- PINHEIRO, Magda ; BAPTISTA, Luís V. y VAZ, Maria Joao (2001): *Cidade e Metrópole. Centralidades e marginalidades*. Oeiras (Portugal): Celta Editora.
- POUPARD, Jean-Marc (2005): *Les centres commerciaux. De nouveaux lieux de socialité dans le paysage urbain*. París: L'Harmattan.
- PRESS, Irwin y SMITH, M. Estellie (1980), *Urban Place and Process: Readings in the Anthropology of Cities*. New York: Macmillan.
- PUJADAS, Joan J. (2001): "A propósito de Lisboa: espacios urbanos, historia y memoria". En: *Revista de Antropología Social*, núm. 10 (Madrid), pp. 123-149.
- y BAPTISTA, Luís Vicente (2000): "Confronto e entreposição: os efeitos da metropolização na vida das cidades". En: *Forum Sociológico* (Lisboa), núms. 3-4.
- RAMÍREZ KURI, Patricia (coord.) (2004): *Espacio público y reconstrucción de ciudadanía*. México, D. F.: Miguel Ángel Porrúa.
- y AGUILAR DÍAZ, Miguel A. (coords.) (2006): *Pensar y habitar la ciudad. Afectividad, memoria y significado en el espacio urbano contemporáneo*. Rubí (Barcelona): Anthropos Editorial - Universidad Autónoma Metropolitana (Iztapalapa: México).
- RAULIN, Anne (2001): *Anthropologie urbaine*. París: Armand Colin.
- RAUTY, Raffaele (1995): *Società e metrópoli. La scuola sociológica di Chicago*. Roma: Donzelli Ed.
- REMY, Jean y VOYÉ, Lilianne (1976 [1974]): *La ciudad y la urbanización*. Madrid: I.E.A.L.
- (2006 [1992]) *La ciudad. ¿Hacia una nueva definición?*. Vitoria-Gasteiz: Ediciones Bassarai.
- ROGERS, Alisdair i VERTOVEC, Steven (eds.) (1995): *The Urban Context: Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*. Oxford: Berg Publishers.
- ROULLEAU-BERGER, Laurence (2004): *La rue, miroir des peurs et des solidarités*. París: Presses Universitaires de France.
- SAFA BARRAZA, Patricia (1998): *Vecinos y vecindarios en la ciudad de México. La construcción de la identidad local en Coyoacán*, D. F. Porrúa - CIESAS - UAM.
- SASSEN, Saskia (1999 [1991]): *La ciudad global*. Nueva York, Londres, Tokio. Buenos Aires: Eudeba
- (2003[1998]): "Introducción. ¿De quién es la ciudad?. La globalización y la constitución de nuevas demandas". En: *S. Sassen: Los espectros de la globalización*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica de Argentina, pp. 15-33.
- (2007): "Ciudades globales: la recuperación del lugar y las prácticas sociales". En: *S. Sassen: Una sociología de la globalización*. Buenos Aires: Katz, pp. 125-164.
- SIGNORELLI, Amalia (1999 [1996]): *Antropología urbana*. Barcelona: Anthropos / UAM.
- SILVA, Armando (1992): *Imaginar los urbanos*. Bogotá y São Paulo. *Cultura y comunicación urbana en América Latina*. Bogotá: Tercer Mundo Editores.
- SOUTHALL, Aidan (comp.) (1973): *Urban Anthropology: Cross-cultural Studies of Urbanization*. Nueva York: Oxford University.
- SUSSER, Ida (ed.) (2001): *La sociología urbana de Manuel Castells*. Madrid: Alianza Editorial.
- THOMAS, William I. i ZNANIECKI, Florian (1998): *Le Paysan polonais en Europe et en Amérique. Récit de vie d'un migrant* (Chicago, 1919). París: Éditions Nathan; (2004 [1918-20]): *El campesino polaco en Europa y en América*. Madrid: CIS y BOE.
- VELHO, Gilberto (ed.) (1999): *Antropologia Urbana. Cultura e sociedade no Brasil e em Portugal*. Río de Janeiro: Jorge Zahar Editor.
- y KUSCHNIR, Karina (eds.) (2003): *Pesquisas Urbanas. Desafios do trabalho antropológico*. Río de Janeiro: Jorge Zahar Editor.
- WACQUANT, Loïc (2001): *Parias urbanos. Marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Buenos Aires: Manantial.
- WIRTH, Louis (1998): "El urbanismo como forma de vida (1938)". En: Mercedes Fernández-Martorell (comp.), op. cit.; pp. 29-53; también en: V. Urrutia (1999), pp. 96-108; y *bifurcaciones* [online]. núm. 2 (2005). URL: www.bifurcaciones.cl/002/re-serva.htm
- (2006 [1928]): *Le Ghetto*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.
- WHYTE, William Foote (1996 [1943]): *Street Corner Society. La structure sociale d'un quartier italo-américain*. París: Éditions La Découverte.
- WIEVIORKA, Michel y GUTH, Suzie (2004): *Chicago 1920. Aux origines de la sociologie qualitative*. París: Éditions Teraedre.
- ZUKIN, Sharon (1997): *The Cultures of Cities*. Cambridge (Mass.) y Oxford: Blackwell Publishers.

2. Antropología urbana a Espanya

- ARAMBURU OTAZU, Mikel (2002): *Los otros y nosotros. Imágenes del inmigrante en Ciutat Vella de Barcelona*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- ARDEVOL, Elisenda (1987): *Antropología urbana de los gitanos de Granada. Una aproximación de la antropología aplicada al trabajo social*. Granada: Ayuntamiento de Granada.
- ARIÑO VILLARROYA, Antonio (1990): "Asociacionismo festivo contemporáneo en el País Valenciano". En: J. Cucó y J. J. Pujadas (coords.): *Identidades colectivas*, op. cit., pp. 165 - 185; reed. en J. I. Homobono (ed. lit.): *Introducción a la antropología urbana*, op. cit. (2000), pp. 169-186.
- (1992): *La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas*. Barcelona: Anthropos / Ministerio de Cultura.
- AUGÉ, M. y FERNÁNDEZ-MARTORELL, M. (coords.) (1998): "La ciutat: visions antropològiques". Dossier del núm. 12 de la *Revista d'Etnologia de Catalunya* (Barcelona: Generalitat de Catalunya), pp. 5-69.
- CANTERO, Pedro; ESCALERA, Javier; GARCÍA DEL VILLAR, Reyes y HERNÁNDEZ, Macarena (2000): "Territorio, sociabilidad y valor patrimonial del espacio urbano. Usos sociales del espacio público en el casco histórico de Sevilla". En: J. I. Homobono (ed. lit.): "Invitación a la antropología urbana", pp. 125-140.
- CÁTEDRA, María (1991): "Técnicas cualitativas en la antropología urbana". En: *Males-tar cultural y conflicto en la sociedad madrileña. II Jornadas de Antropología de Madrid*. Madrid: Comunidad de Madrid, pp. 81-99.
- (1997): *Un santo para una ciudad. Ensayo de antropología*

- gía urbana. Barcelona: Editorial Ariel.
- (2001): "Simbolismo en la ciudad. Una comparación entre dos ciudades ibéricas". En: M. Cátedra (ed.): *La mirada cruzada en la Península Ibérica. Perspectivas desde la antropología social en España y Portugal*. Madrid: Los Libros de la Catarata, pp. 273-308.
- CORBIN, J. R. y CORBIN, M. P. (1987): *Urbane Thoug: Culture and Class in a Andalusian City*. Gover.
- COSTA, Xavier (2003): Sociabilidad y esfera pública en la Fiesta de las Fallas de Valencia. Valencia: Generalitat Valenciana.
- CRUCES VILLALOBOS, Francisco (2006): *Simbolos en la ciudad. Lecturas de antropología urbana*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED).
- y DÍAZ DE RADA, Ángel (1991): "El intruso en la ciudad. Lugar social del antropólogo urbano". En: VV.AA.: *Malestar y conflicto...*, op. cit., pp. 101-125.
- (1996): *La ciudad emergente. Transformaciones urbanas, campo político y campo asociativo en un contexto local*. Madrid: UNED.
- CUCÓ GINER, Josepa (2004): *Antropología Urbana*. Barcelona: Editorial Ariel.
- y PUJADAS, Joan J. (coords.) (1990): *Identidades colectivas y sociabilidad en la Península Ibérica*. Valencia: Generalitat Valenciana.
- DELGADO, Manuel (1998): "Els usos del consum. Àgora i simulacre en els nous centres comercials". En: M. Augé y M. Fernández - Martorell: *La ciutat: visions antropològiques*. Dossier del núm. 12 de la *Revista d'Etnologia de Catalunya*, pp. 36-49.
- (1999): *El animal público. Hacia una antropología de los espacios urbanos*. Barcelona: Anagrama.
- (2000): "La ciudad y la fiesta: afirmación y disolución de la identidad". En: J. García Castaño (ed.): *Fiesta, tradición y cambio*. Granada: Proyecto Sur, pp. 73-96.
- (2007): *Sociedades movilizadas. Hacia una antropología de las calles*. Barcelona: Editorial Anagrama.
- (ed.) (1997): *Ciutat i immigració. Debat de Barcelona (II)*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- (coord.) (2003): *Carrer, festa i revolta. Els usos simbòlics de l'espai públic a Barcelona (1951-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- ESCALERA REYES, Javier (1996): "Sevilla en Fiestas - fiestas en Sevilla: Fiesta y anti-fiesta en la "Ciudad de la Gracia". En: A. Ariño (coord.): *La utopía de Dionisos. Las transformaciones de la fiesta en la modernidad avanzada*. Núm. 11 (monográfico) de *Antropología. Revista de pensamiento antropológico y estudios etnográficos* (Madrid: Grupo Antropología), pp., 99-119.
- FEIXA, Carles (1993): *La joventut com a metàfora. Sobre les cultures juvenils*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- (1997): *Els joves a la Lleida dels 80*. Lleida. La Paeria.
- (1998): *De jòvenes, bandes i tribus*. Barcelona: Editorial Ariel.
- y COSTA, Carmen; PALLARÉS, Joan (eds.) (2000): *Movimientos juveniles en la Península Ibérica*. Barcelona: Editorial Ariel.
- FERNÁNDEZ-MARTORELL, Mercedes (1996): *Creadores y vividores de ciudades. Ensayo de antropología urbana*. Barcelona: EUB.
- (1997): *Antropología de la convivencia. Manifiesto de antropología urbana*. Madrid: Cátedra.
- (ed.) (1988): *Leer la ciudad. Ensayos de antropología urbana*. Barcelona: Icaria.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, José Antonio (dir.) (1992): *Espacio y vida en la ciudad gallega. Un enfoque antropológico*. La Coruña: Universidade da Coruña.
- FRIBOURG, Jeanine (1980): *Fêtes a Saragosse*. París: Institut d'Ethnologie.
- GONZÁLEZ ALCANTUD, José Antonio (coord.) (2000): "Granada. Sociogénesis de una ciudad". En: *Demófilo. Revista de Cultura Tradicional de Andalucía* (Sevilla: Fundación Machado), núm. 35
- HERNÁNDEZ I MARTÍ, Gil-Manuel (1996): *Falles i franquisme a Valencia*. Catarroja (Barcelona): Editorial Afers.
- (2002): *La festa reinventada. Calendari, política i ideologia en la Valencia franquista*. Valencia: Universitat de Valencia.
- HOMOBONO, José Ignacio (2000a): "Introducción. De la antropología social a la antropología urbana" (pp. 7-12); "Antropología urbana: itinerarios teóricos, tradiciones nacionales y ámbitos temáticos en la exploración de lo urbano" (pp. 15-50); "Bibliografía de la antropología urbana" (pp. 229-248). En: J. I. Homobono (ed. lit.): *Invitación a la antropología urbana*, núm. 19 (monográfico) de *Antropología -Etnografía* (Donostia-S. S.: Eusko Ikaskuntza).
- (2000 b): "De la taberna al pub. Espacios y expresiones de sociabilidad". En: VV.AA. *El bienestar en la cultura*. Bilbao: Universidad del País Vasco / EHU, pp. 249-290.
- "Margen Izquierda y Zona Minera (Bizkaia): un territorio metropolitano como escenario del cambio social". En: *Kobie. Antropología Cultural* (Bilbao: Diputación Foral de Bizkaia), núm. 8 (2003 a), pp. 91-104.
- (2003 b): "Miradas socioantropológicas sobre la ciudad y sus culturas (una presentación)" (pp. 19-52); "La ciudad y su cultura en la obra de Lewis Mumford" (pp. 175-256); "Una acera transatlántica: la mirada crítica de Lewis Mumford, desde Nueva York a París y Roma, a través de las (re)ediciones de sus obras" (pp. 257-271); "Guía bibliográfica del pensamiento de Lewis Mumford" (pp. 273-285); "La ciudad en la sociedad y en la cultura urbanas: bibliografía selectiva (1990-2002)" (pp. 1037-1091). En: J. I. Homobono Martínez y J. A. Rubio-Ardanaz (eds. lits.): *Las culturas de la ciudad*, núms. 23-24 (monográficos) de *Zainak*, op. cit.
- (2004): "Las culturas de la ciudad: antropología urbana en la Península Ibérica", en L. Calvo, M. Lisbona y F. X. Medina (coords.): *Dossier: Perspectivas socioculturales para un nuevo milenio. Una aportación antropológica desde España* (pp. 11-325). En: *Anuario del Centro de Estudios Superiores de México y Centroamérica 2003*. Tuxtla Gutiérrez (Chiapas, México): Universidad de Ciencias y Artes del Estado de Chiapas, pp. 129-172.
- KENNY, Michael y KNIPMEYER, Mary C.: (1991 [1983]): "Investigación urbana en España: visión retrospectiva y proyección". En: J. Prat, U. Martínez, J. Contreras e I. Moreno (eds.): *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Taurus Ediciones, pp. 324-342.
- LAMELA VIERA, Carmen (1998): *La cultura de lo cotidiano. Estudio sociocultural de la ciudad de Lugo*. Madrid. Akal.
- LEONARDO AURTENETXE, Jon Joseba (1989): *Estructura urbana y diferenciación residencial. El caso de Bilbao*. Madrid. C.I.S.-Siglo XXI.
- LISÓN ARCAL, José C. (ed.) (1993): *Espacio y cultura*. Madrid: Coloquio.
- LÓPEZ JIMÉNEZ, Ángela (2001): *Zaragoza ciudad hablada. Memoria colectiva de las mujeres y los hombres*. Zaragoza: Pressas Universitarias de Zaragoza.

- MAIRAL BUIL, Gaspar (1995): *Antropología de una ciudad. Barbastro*. Zaragoza: Instituto Aragonés de Antropología.
- (2000): "Una exploración etnográfica del espacio urbano". En: *Revista de Antropología Social* (Madrid: Universidad Complutense), núm. 9, pp. 16-27.
- (1998): "L'antropologia urbana en perspectiva". En: *Revista d'etnologia de Catalunya*, núm. 12, pp. 16-27.
- (coord.) (2001): "Antropología de las ciudades históricas", núm. 10 (monográfico) de *Revista de Antropología Social* (Madrid: Universidad Complutense).
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Miguel (2002): *Okupaciones de viviendas y centros sociales. Auto-gestión, contracultura y conflictos urbanos*. Barcelona: Virus Editorial.
- (2005): "Sociologías del espacio: legado teórico y productividad empírica". En: *REIS* (Madrid: Revista Española de Investigaciones Sociológicas), núm. 109, pp. 128-152.
- MC DONOGH, Gary (1986): *Las buenas familias de Barcelona*. Barcelona: Omega.
- MEDINA, F. Xavier (1996): "Nuevos rituales deportivos urbanos y construcción de la etnicidad: la *Korricursa de Barcelona*". En: R. Sánchez (ed.): *La actividad física y el deporte en un contexto democrático (1976-1996)*. Pamplona: AEI-SAD.
- (1998): "La ciutat dels altres. Migracions i identitats a Barcelona". En: M. Augé y M. Fernández - Martorell: *La ciutat: visions antropològiques*. Dossier del núm. 12 (1998) de la *Revista d'Etnologia de Catalunya*, pp. 28-35.
- (2000): "Migraciones en un contexto urbano. Un estudio comparativo de las inmigraciones vasca y andaluza en Barcelona". En: J. I. Homobono (ed. lit.): *Invitación a la antropología urbana*, op. cit., pp. 97-106.
- (2002): *Vascos en Barcelona. Etnicidad y migración vascas hacia Cataluña en el siglo XX*. Vitòria-Gasteiz: Eusko Jaur-laritzza/Govern Basc.
- (2003): "Ciudad, etnicidad y alimentación. Restaurantes, tabernas y la construcción de territorios de identidad vascos en Barcelona". En: J. I. Homobono y J. A. Rubio-Ardanaz (eds. lits.): *Las culturas de la ciudad*, op. cit., pp. 835-846.
- (2004): "El ámbito festivo como vehículo de proyección exterior: la recreación de la fiesta como elemento de la identidad vasca en Cataluña". En: R. Jimeno Aranguren y J. I. Homobono Martínez (eds. lits.): *Fiestas, rituales e identidades*, núm. 26 (monográfico) de *Zainak*, op. cit., pp. 411-421.
- MONNET, Nadja (2002): *La formación del espacio público. Una mirada etnológica sobre el Casc Antic de Barcelona*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- MORENO NAVARRO, Isidoro (1982): *La Semana Santa de Sevilla. Conformación, mistificación y significaciones*. Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, pp. 237-253.
- (2000): "Identificaciones colectivas, modernidad y cultura andaluza: La Semana Santa de Sevilla en la era de la globalización". En: J. Hurtado Sánchez (ed.): *Religiosidad popular sevillana*. Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla - Universidad de Sevilla, pp.
- MONREAL, Pilar (1996): *Antropología y pobreza urbana*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- ORTIZ GARCÍA, Carmen (ed.) (2004): *La ciudad es para ti. Nuevas y viejas tradiciones en ámbitos urbanos*. Rubí (Barcelona): Anthropos Editorial.
- PRESS, Irwin (1980): *The city as context: Urbanism and behavioral constraints in Seville*. Champaign: University of Illinois Press.
- PROVANSAL, Danielle (coord.) (2000): *Espacio y territorio: miradas antropológicas*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- PUJADAS, Joan J. (1991): "Presente y futuro de la antropología urbana en España". En: VV.AA.: *Malestar cultural y conflicto en la sociedad madrileña. II Jornadas de Antropología*. Madrid: Comunidad de Madrid, pp. 45-78.
- (1996): "Antropología Urbana". En: J. Prat y Á. Martínez (eds.): *Ensayos de antropología cultural en homenaje a Claudio Esteva Fabregat*. Barcelona: Editorial Ariel, pp. 241-255.
- y BARDAJÍ, F. (1987): *Los barrios de Tarragona*. Tarragona: Ayuntamiento de Tarragona.
- RAMÍREZ GOICOECHEA, Eugenia (1992): "El estigma de Beraun: conflicto, espacio y alteridad". En: *Inguruak. Revista Vasca de Sociología y Ciencia Política* (Bilbao: Asociación Vasca de Sociología et al.), núm. 6, pp. 125-151; reed. en J. I. Homobono (ed. lit.): *Invitación a la antropología urbana*, op. cit. (2000), pp. 109-124.
- RODRÍGUEZ MATEOS, Joaquín (1997): *La ciudad recreada. Estructuras, Valores y Símbolos de las Hermandades y Cofradías de Sevilla*. Sevilla: Diputación de Sevilla.
- RUIZ BALLESTEROS, Esteban (2000): *Construcción simbólica de la ciudad. Política local y localismo*. Buenos Aires / Madrid: Miño y Dávila.
- (coord.) (2001): *Espacio y estigma en la Corona metropolitana de Sevilla*. Sevilla: Universidad Pablo de Olavide - Diputación de Sevilla.
- SAN ROMÁN, Teresa (comp.) (1981): *Gitanos de Madrid y Barcelona. Ensayos sobre aculturación y etnicidad*. Bellaterra (Barcelona): Universidad Autónoma de Barcelona.
- SLATER, Candice (1990): *City Steeple, City Streets. Sant Tales from Granada and a Changing Spain*. California Press.
- THUREN, Britt-Marie (1988): *Left Hand Left Behind: The Changing Gender of a Barrio in Valencia, Spain*. Estocolmo: University of Stockholm.
- URRUTIA, Víctor (1985): *El movimiento vecinal en el área metropolitana de Bilbao*. Oñati (Gipuzkoa): IVAP.
- (1999): *Para comprender qué es la ciudad. Teorías sociales*. Estella (Navarra): Verbo Divino.
- VALLE, Teresa del (1991): *Las mujeres en la ciudad. Estudio aplicado de Donostia*. Donostia-San Sebastián: Seminario de la Mujer.
- (1997): *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*. Madrid: Cátedra - Universitat de Valencia - Instituto de la Mujer.
- (2000): "Puentes entre la antropología urbana y el desarrollo urbanístico". En: *Ankulegi. Revista de antropología social* (Donostia - San Sebastián: Asociación Ankulegi), núm. 4, pp. 62-71.
- VIVAS ZIARRUSTA, Isusko (2004): *Bilbao: regeneración de una ciudad postindustrial. Urbanismo, arquitectura, escultura y mobiliario en la nueva metrópoli*. Bilbao: Diputación Foral de Bizkaia.